

Η κριτική του ημερολογίου στην Ελλάδα: από την καταδίκη στη μίμηση

Νίκος Φαλαγκάς*

Η ιστορία της κριτικής δεξίωσης των νεοελληνικών προσωπικών ημερολογίων είναι σχετικά σύντομη και περιλαμβάνει έναν περιορισμένο αριθμό κειμένων. Τα πρώτα από αυτά παρουσιάζουν ωστόσο ενδιαφέρουσες αναλογίες με γαλλικά κριτικά κείμενα που γράφτηκαν με αφορμή εκδόσεις προσωπικών ημερολογίων που έγιναν στη Γαλλία στα τέλη του 19ου αιώνα. Έτσι, μετά από μια σύντομη αναφορά στην γαλλική κριτική για το ημερολόγιο, θα εξεταστούν τα κριτικά κείμενα που γράφτηκαν για τέσσερα από τα πρώτα νεοελληνικά ημερολογιακά κείμενα που εκδόθηκαν σε μορφή βιβλίου, αλλά και δύο υστερότερα κριτικά κείμενα, τα οποία μιμούνται τη μορφή του ημερολογίου.

Το 1883, δύο χρόνια μετά το θάνατό του Henri-Frédéric Amiel, εκδίδονται σε δύο τόμους τα *Fragments d'un journal intime*.¹ Το ημερολόγιο του Ελβετού καθηγητή φιλοσοφίας Amiel αποτελεί ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα και πολυμεταφρασμένα προσωπικά ημερολόγια και σε πολύ μεγάλο βαθμό επανακαθόρισε τους όρους πρόσληψης του είδους αυτού του αυτοβιογραφικού λόγου.² Στα αμέσως επόμενα χρόνια, με αφορμή κυρίως την έκδοση αυτή, εξαπολύεται στη Γαλλία μια «συστηματική επίθεση» κατά του προσωπικού ημερολογίου.³ Ο Ernest Renan (1884), συγγραφέας του διάσημου *Βίου του Ιησού*, γράφει με αφορμή το προσωπικό ημερολόγιο του Amiel, πως πρόκειται για ένα είδος επικίνδυνο, και ορισμένες φορές ανθυγιεινό, και υποστηρίζει πως όποιος έχει χρόνο να γράψει ημερολόγιο «δεν έχει επαρκώς συλλάβει πόσο απέραντος είναι ο κόσμος».⁴ Ο Γάλλος κριτικός και ιστορικός της λογοτεχνίας Ferdinand Brunetière (1886, 216) αναρωτιέται, σε άρθρο του στη *Revue des Deux Mondes*, αν υπάρχει κάτι πιο γελοίο και πιο άθραδες από το να κρατά κανείς ημερολόγιο και χαρακτηρίζει τον Amiel θύμα και μάρτυρα της μοντέρνας ασθένειας («maladie moderne»), του οιδήματος, της διαστολής και της υπερτροφίας του «εγώ».⁵ Τον εικοστό αιώνα αλλά στο ίδιο πνεύμα με τον Brunetière, ο συγγραφέας Paul Bourget (1922, 20-23), με αφορμή το ημερολόγιο των αδερφών Goncourt, θα μιλήσει για «σελίδες εγωτισμού» αλλά και θα περιγράψει τον κίνδυνο που προκύπτει από την κατάχρηση του ημερολογίου: η ανικανότητα ενός συγγραφέα να βγει από τον εαυτό του οδηγεί στον περιορισμό της αντίληψής του για την κοινωνία και στην αποξήρανση της φαντασίας του. Πρόκειται, καταλήγει ο Bourget (ό.π.), «για την απόλυτη και πιο νοσηρή εκδοχή του ατομικισμού».⁶

* Ο Νίκος Φαλαγκάς είναι διδάκτορας Νεοελληνικών Σπουδών του King's College London. Σημείωση: Στα παραθέματα διατηρούνται οι τυπογραφικές επιλογές (έντονα, αραιά ή πλάγια στοιχεία κλπ.) της δημοσίευσης κάθε κειμένου.

¹ Βλ. De Roux 1999, τ. III, λ. «Fragments d'un journal intime». Η έκδοση του συνόλου του προσωπικού ημερολογίου του Amiel σε δώδεκα τόμους ξεκίνησε το 1976 και ολοκληρώθηκε μόλις το 1994.

² Σύμφωνα με τον Alain Girard (1986, 427), η έκδοση αυτή συνέβαλε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στη διάδοση της μόδας του ημερολογίου και στη μετατροπή «αυτής της γραφής “για τον εαυτό” σε μια γραφή για το κοινό». Οι Philippe Lejeune και Catherine Bogaert (2006, 206-208), αντίθετα, θεωρούν ως χρονιά ορόσημο το 1887, οπότε και εκδίδονται τα ημερολόγια των αδελφών Goncourt και της Marie Bashkirtseff. Βλ. και Lejeune 2009, 155-157.

³ Βλ. Simonet-Tenant 2004, 149-150.

⁴ Βλ. και Girard 1986, 579-581.

⁵ Βλ. και Girard 1986, 582-583.

⁶ Για μια επισκόπηση των απόψεων που διατυπώνει ο Bourget για το προσωπικό ημερολόγιο ήδη από τη δεκαετία του 1880 βλ. Girard 1986, 576-579. Πρβλ. και Caillois 1981.

Οι αρνητικοί χαρακτηρισμοί όμως για το είδος του προσωπικού ημερολογίου δεν περιορίζονται μόνο σε κείμενα που έχουν ως αφορμή τις εκδόσεις ημερολογίων που πραγματοποιήθηκαν στη Γαλλία κατά τη δεκαετία του 1880. Όπως επισημαίνει ο Philippe Lejeune (2009), μερικά από τα γνωστότερα θεωρητικά κείμενα που αφορούν το προσωπικό ημερολόγιο, όπως εκείνα του Maurice Blanchot ή του Roland Barthes, αλλά και οι εργασίες των σημαντικότερων μελετητών του προσωπικού ημερολογίου έως και τη δεκαετία του 1970, δηλαδή οι μελέτες της Michèle Leleu, του Alain Girard και της Beatrice Didier, περιλαμβάνουν ή καταλήγουν σε αρνητικές κρίσεις για το είδος αυτό.

Η ιστορία της κριτικής δεξίωσης του ελληνικού προσωπικού ημερολογίου είναι ασφαλώς συντομότερη και μπορεί να μην περιλαμβάνει, τουλάχιστον στην αρχή, γενικευμένους αφορισμούς για το είδος αυτό της γραφής, αλλά οπωσδήποτε αποκαλύπτει την αμηχανία της ελληνικής κριτικής μπροστά στο άγνωστο. Το 1939 εκδίδει ο Γιώργος Θεοτοκάς το *Ημερολόγιο της «Αργώς» και του «Δαιμονίου»*. Η μοναδική κριτική που έχει εντοπιστεί για την έκδοση αυτή γράφτηκε στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα* από τον Γρηγόριο Ξενόπουλο (Μοσχονάς 2004, αρ. 217). Στην αρχή του άρθρου ο Ξενόπουλος (1989, 115) εξηγεί πως πρόκειται για τα «σημειώματα που κρατούσε» ο Θεοτοκάς, «εν είδει ημερολογίου, όσο σχεδίαζε, μελετούσε κι έγραφε τα δύο αυτά μυθιστορήματά του». Ο χαρακτηρισμός «σημειώματα», τον οποίο όμως πρώτος είχε χρησιμοποιήσει ο ίδιος ο Θεοτοκάς στην εισαγωγή του τόμου,⁷ επαναλαμβάνεται και στη συνέχεια:

Το βιβλιαράκι του κ. Θεοτοκά μπορεί να φαίνεται παράξενο, δεν είναι όμως και τόσο ασυνήθιστο. Πολλοί συγγραφείς κρατούν τέτοια σημειώματα όσο γράφουν, που τα συναρμολογούν κατόπι και τα τυπώνουν, ή μας διηγούνται αργότερα, πολλές φορές μετά χρόνια, την ιστορία του έργου τους εκείνου: [...] (ό.π., 116).

Αξίζει να σημειωθεί πως ο Ξενόπουλος περιγράφει το ημερολόγιο της συγγραφής των δύο μυθιστορημάτων ως σημειώματα, τα οποία συναρμολογούνται κατόπι, αλλά και φαίνεται πως το παραλληλίζει με την αναδρομική και ίσως μάλιστα και με την προφορική αφήγηση («ή μας διηγούνται αργότερα, πολλές φορές μετά χρόνια, την ιστορία του έργου τους εκείνου»). Με άλλα λόγια, δεν αναγνωρίζει μια από τις κύριες ιδιότητες του ημερολογίου, και του συγκεκριμένου αλλά και όλων των ημερολογίων, που είναι η ιδιαίτερη σχέση του με τον χρόνο, η οποία συνίσταται στη σχεδόν συγχρονική καταγραφή γεγονότων και εντυπώσεων και στη διαρκή επανεκκίνηση της γραφής.⁸ Και πράγματι στην υπόλοιπη κριτική του ο Ξενόπουλος αναφέρεται στο *Ημερολόγιο της “Αργώς” και του “Δαιμονίου”* σαν να μην ήταν ημερολόγιο. Σχολιάζει μόνο το περιεχόμενό του, τις σκέψεις δηλαδή που καταγράφει ο Θεοτοκάς, παραβλέποντας το καινούριο για τα ελληνικά γράμματα στοιχείο, δηλαδή τη μορφή του κειμένου.⁹ Πέρα από τη δημοσίευση του κειμένου του Ξενόπουλου φαίνεται πως υπήρξαν και άλλες αντιδράσεις στην έκδοση του *Ημερολογίου της “Αργώς” και του “Δαιμονίου”*. Ο Θεοτοκάς αναφέρει στο προσωπικό του ημερολόγιο λίγους μήνες μετά την

⁷ Στη «Σημείωση» που προηγείται του ημερολογιακού κειμένου ο Θεοτοκάς (1989, 13) εξηγεί: «Μου συνέβηκε όμως, κατά καιρούς, να κρατήσω, στα ιδιωτικά τετράδιά μου, μερικές ακατάστατες σημειώσεις σχετικά με την πορεία, που ακολουθούσε το φανταστικό ταξίδι μου. Εκ των υστέρων, μου φαίνεται ότι οι σημειώσεις αυτές αντιπροσωπεύουν μια μικρή εμπειρία ή “βίωση”, που θα μπορούσε ίσως να ενδιαφέρει κανένα νεότερο που θα είχε κάποια περιέργεια για τα πράγματα αυτού του είδους.»

⁸ Για το ζήτημα τη σχέσης του προσωπικού ημερολογίου με το χρόνο βλ. ενδεικτικά Braud 2006, 111-169, Lejeune 2005, 73-90 και Dider 2002, 159-175.

⁹ Για το ημερολόγιο που κρατά ένας συγγραφέας κατά τη συγγραφή ενός λογοτεχνικού έργου βλ. ενδεικτικά Viollet 2011.

κυκλοφορία του βιβλίου, στις 29 Μαΐου του 1939, πως πολλοί συνάδελφοι τού καταλόγισαν «αυθάδεια» και «εγωπάθεια».¹⁰ Και μπορούμε με βεβαιότητα να υποθέσουμε πως ο Θεοτοκάς δεν αναφέρεται στην κριτική του Ξενόπουλου, ο οποίος είχε εκθέσει τις αντιρρήσεις του για τις απόψεις του Θεοτοκά περί μυθιστορήματος, όχι για το γεγονός ότι τις δημοσιοποίησε.¹¹

Το 1953 κυκλοφορεί σε έκδοση του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών το κείμενο *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας* του Γιώργου Σεφέρη (Δασκαλόπουλος 1979, αρ. 22 και 69B). Σε σημείωσή του στον τόμο του προσωπικού του ημερολογίου ο Σεφέρης (1996, 205) εξηγεί πως τις «μέρες 14, 15 και 16 Ιουλίου» τις «χρησιμοποίησε» για τη «μελέτη» του αυτή.¹² Ο ίδιος ο Σεφέρης, επομένως, δεν θεωρεί πως είχε εκδώσει ένα τμήμα του προσωπικού του ημερολογίου, αλλά μια μελέτη, που βασιζόταν σε αυτό. Η αλήθεια είναι ότι η έκταση των εγγραφών στην έκδοση αυτή υπερβαίνει αισθητά τη μέση έκταση των εγγραφών του σεφερικού ημερολογίου, επομένως είναι μάλλον ασφαλές να υποθέσει κανείς πως προστέθηκε υλικό σε αυτές εκ των υστέρων.

Ο Κ. Θ. Δημαράς σε βιβλιοκρισία του χαρακτηρίζει το κείμενο τόσο «απόσπασμα ημερολογίου», όσο και «δοκίμιο»:

Οι σκέψεις αυτές με παρακολουθούσαν σε όλο τον καιρό όπου edιάβαζα το σύντομο δοκίμιο του Σεφέρη, «Τρεις μέρες στα Μοναστήρια της Καππαδοκίας»: απόσπασμα από ημερολόγιο μιας εκδρομής καμωμένης στην περιοχή των λαξευτών ναών της Καππαδοκίας. (Δημαράς 1953)

Η βασική όμως θέση της βιβλιοκρισίας του Δημαρά αποκαλύπτεται στη συνέχεια. «Ο δημοσιογράφος», γράφει ο Δημαράς, «θα μας έδινε μιαν ανταπόκριση· ο ερευνητής μια μελέτη· ο ποιητής μάς έδωσε ποίηση: οι περιγραφές του, οι στοχασμοί του, οι παρατηρήσεις του, όλα φανερώνουν το μάτι του ποιητή» (ό.π.). Αφού λοιπόν έχει χαρακτηρίσει το κείμενο τόσο «απόσπασμα ημερολογίου» όσο και «δοκίμιο», ο Δημαράς προσπαθεί να προσδιορίσει τα στοιχεία του κειμένου που το κάνουν να προσιδιάζει στην ποίηση. Αν απομονώσει κανείς τις βασικές έννοιες μέσα από τις οποίες προσεγγίζει ή περιγράφει ο Δημαράς το *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας*, πολύ δύσκολα θα καταλάβει πως αναφέρεται σε ένα ημερολογιακό κείμενο: «ελληνική λογοτεχνική παράδοση», «τάση προς την αφαίρεση», «η αίσθηση των συμβόλων», «η φρεσκάδα της φαντασίας», «ο πλούτος και η πρωτοτυπία των εικόνων», «μουσική των φράσεών του», «το βλέμμα του στοχαστικού ποιητή επάνω στα έργα των ανθρώπων» (ό.π.). Όσο ενδιαφέρον και αν έχουν οι απόψεις που διατυπώνει ο Δημαράς,

¹⁰ «Από ό,τι ακούω, καταλαβαίνω πως το *Ημερολόγιο της “Αργώς”* και του “*Δαιμονίου*” σκανδάλισε πολλούς συναδέλφους. Η μικροαστική νοοτροπία τους δεν μπορεί να δεχτεί μια τέτοια πράξη, τους φαίνεται αυθάδεια, εγωπάθεια κ.λπ. Ούτε είναι ικανοί να πάρουν το πράμα σαν ένα παιχνίδι και να το διασκεδάσουν.» (Θεοτοκάς 2005, 95). Πρβλ. και το σχόλιο του Γ.Π. Σαββίδη (1985, 25) για την ίδια εγγραφή: «το *Ημερολόγιο της “Αργώς”* και του “*Δαιμονίου*”, το οποίο συνέθεσε και εξέδωσε ο ίδιος ο συγγραφέας, και που σχολιάστηκε τότε με τρόπο που τον αποθάρρυνε να επαναλάβει δημόσια παρόμοιο εγχείρημα για κατοπινά του έργα».

¹¹ Βλ. «Όσο για τη σκοπιμότητα, τώρα, του Ημερολογίου του κ. Θεοτοκά, αν και δεν είμαι ούτε “νέος” ούτε “έξυπνος” – μόνο “περίεργος” –, βρίσκω πως έχει. Ανακινεί πολλά τεχνικά ζητήματα, μας συνοψίζει τις ιδέες ενός νέου συγγραφέα που μας ενδιαφέρει, και τις ορθές και τις λανθασμένες, και προπάντων μας δείχνει τον τρόπο της εργασίας του, που μας διαφωτίζει και για την αξία της.» (Ξενόπουλος 1989, 116-117). Οι επιφυλάξεις του Ξενόπουλου για τον Θεοτοκά έχουν ως αφετηρία το έτος 1929 και την έκδοση του *Ελεύθερου πνεύματος*: βλ. Ξενόπουλος 2002, 240-245.

¹² Αξίζει να σημειωθεί πως το κείμενο και στις δύο εκδοχές του αποτελείται από πέντε και όχι από τρεις ημερολογιακές εγγραφές. Η τελευταία εγγραφή ξεκινά με την ένδειξη «Πόλη, Αύγουστος» στην εκδοχή του βιβλίου *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας* (Σεφέρης 2005, 37), αλλά με την ένδειξη «Πόλη, 21.8.50» στην εκδοχή του κειμένου με τίτλο «Τρεις μέρες στα πετροκομμένα μοναστήρια της Καππαδοκίας», που περιλαμβάνεται στις *Δοκίμες* (Σεφέρης 1992, 92).

το γεγονός παραμένει πως, όπως και στην κριτική του Ξενόπουλου για το *Ημερολόγιο της “Αργώς και του Δαιμονίου”*, στην κριτική αυτή για το *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας* το κείμενο δεν κρίνεται ως αυτό που είναι, δηλαδή ως ένα ημερολογιακό κείμενο.

Ο Βάσος Βαρίκας (1953) στην εφημερίδα τα *Νέα* δύο μήνες αργότερα παρουσιάζοντας το ίδιο βιβλίο διαβεβαιώνει πως «πρόκειται άλλωστε για οδοιπορικό», ενώ ένα περίπου χρόνο αργότερα στη στήλη του *Βήματος* «Αντίλαλοι από τον κόσμο» το βιβλίο χαρακτηρίζεται ξανά «οδοιπορικό», αλλά και «θαυμαστό ως λογοτέχνημα, πολύτιμο ως μαρτυρία, χρησιμώτατο ως οδηγός» (Ο Ακροατής, 1954).

Η απουσία προγενέστερων ελληνικών παραδειγμάτων του είδους οδηγεί την κριτική στη σύγκριση και τον παραλληλισμό των ανοίκειων ημερολογίων με είδη του γραπτού λόγου περισσότερο οικεία.¹³ Εξαιτίας της αποσπασματικότητας και της περιορισμένης τους έκτασης, τα δύο αυτά ημερολογιακά κείμενα που εκδόθηκαν δεν θα μπορούσαν να είχαν συμβάλει καθοριστικά στην εξοικείωση του κοινού και των κριτικών με το είδος αυτό της γραφής. Αυτό πιστοποιείται και από τις περισσότερες αντιδράσεις που θα συνοδεύσουν την έκδοση των πρώτων αυτοτελών τόμων από το προσωπικό ημερολόγιο τόσο του Γιώργου Σεφέρη το 1973 όσο και του Ίωνος Δραγούμη το 1985.

Με ισχυρές επιφυλάξεις αντιμετωπίζεται η έκδοση του τόμου από το προσωπικό ημερολόγιο του Σεφέρη με τον τίτλο *Μέρες του 1945-1951*.¹⁴ Η πρώτη βιβλιοκρισία που γράφεται, σύμφωνα με την *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979)* του Δημήτρη Δασκαλόπουλου (1979, αρ. 65.3) είναι εκείνη του Δ. Π. Κωστελένου στο περιοδικό *Νέα Σύνορα*. Το κείμενο ξεκινά με μία άρνηση: «Το Ημερολόγιο [...] έχει μια περίεργη ιδιομορφία: δε μπορεί ποτέ νάναί όλη η αλήθεια για τον άνθρωπο και τα περιστατικά της ψυχής του» (Κωστελένος 1953, 304). Στη συνέχεια αξιολογείται αρνητικά το γεγονός ότι για τη δημόσια ζωή και την πολιτική κατάσταση υπάρχουν «μόνο νύξεις, μόνο μικρές, κοφτές φράσεις, μόνο γρίφου».¹⁵ Παρόλα αυτά, μόνο οι νύξεις αυτές σχολιάζονται από τον συγκεκριμένο κριτικό και όχι το υπόλοιπο ημερολογιακό κείμενο. Η αποτίμηση του Κωστελένου (ό.π., 304) είναι αρνητική, ειδικά με αφορμή την εγγραφή της 23ης Απριλίου του 1945, στην οποία ο Σεφέρης (1996, 14-15) καταγράφει την απόφασή του να προσπαθήσει να αποστασιοποιηθεί από την πολιτική κατάσταση της Ελλάδας για να αφιερωθεί στο ποιητικό και δοκιμακό του έργο.¹⁶ Την ίδια εγγραφή, που βρίσκεται στις πρώτες σελίδες του τόμου, επιλέγει να σχολιάσει εκτενώς σε χλευαστικό τόνο ο Ρένος Αποστολίδης σε βιβλιοκρισία του που δημοσιεύεται στην αρχή της

¹³ Άλλωστε το ίδιο έκαναν σε κάποιο βαθμό και οι ίδιοι οι συγγραφείς των κειμένων, όπως σημειώθηκε παραπάνω: ο Θεοτοκάς είχε αναφερθεί σε «σημειώσεις του» και ο Σεφέρης είχε κάνει λόγο για «μελέτη».

¹⁴ Μεταξύ της έκδοσης του τόμου *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας* (1953) και της έκδοσης του πρώτου αυτόνομου τόμου του προσωπικού ημερολογίου του Σεφέρη, *Μέρες του 1945-1951* (1973) δημοσιεύτηκαν ημερολογιακές εγγραφές που αφορούσαν τον Τ. Σ. Eliot σε αφιέρωμα του περιοδικού *Εποχή* το 1965 (Δασκαλόπουλος 1979, αρ. 38 και 48).

¹⁵ «Παρόλαυτά, σε τούτη την πιο ταραγμένη εφταετία της νεότερης ελληνικής Ιστορίας, μεσ’ απ’ αυτά τα χρόνια που μας βαραίνουν με τις επιπτώσεις τους ακόμη και σήμερα (και δεν ξέρουμε για πόσο διάστημα θα εξακολουθούν να μας βαραίνουν) ο Σεφέρης θέλει να μείνει αμέτοχος, επιμένει έτσι να μας εμφανίζεται, διαλέγει μάλιστα για να μας παρουσιάσει, απ’ τις πιο ιδιαίτερες στιγμές του, αυτές που τονίζουν πιο πολύ το αμέτοχο του, επιμένει να μας πείσει ότι η εσώτερη αγωνία του, η ποιητική δεν επηρεαζόταν διόλου ούτε απ’ τη δημόσια ζωή του, ούτε απ’ τη βασανισμένη τούτη εφταετία – και μόνο νύξεις, μόνο μικρές, κοφτές φράσεις, μόνο γρίφοι.» (Κωστελένος 1953, 305).

¹⁶ Πρβλ. και «Όλ’ αυτά τα παραπάνω μιλούν από μόνα τους: σε μια ώρα εθνικού διχασμού, σε μιαν εποχή σεισμικών αναταραχών, ο Σεφέρης έβλεπε μόνο την επιφάνεια, μόνο την “ελεεινή ωμότητα” της “καταστροφής” και του “σαδιστικού πειράματος” – καμιά προσπάθεια γι’ αναζήτηση αιτίων, για απόδοση δικαιοσύνης.» (ό.π.).

επόμενης χρονιάς.¹⁷ Ο Αποστολίδης (1974, 96) ασχολείται αποκλειστικά με τον δημόσιο βίο του Σεφέρη και χαρακτηρίζει το ημερολόγιο του «άθλιο». Έτσι ο πρώτος τόμος του προσωπικού ημερολογίου του Σεφέρη, ο οποίος εκδίδεται βέβαια την τελευταία χρονιά της δικτατορίας, αντιμετωπίζεται από τους δύο αυτούς κριτικούς σαν να ήταν τμήμα ενός πολιτικού ημερολογίου.

Διαφορετική από κάθε άποψη είναι η προσέγγιση του Δημαρά (1974), ο οποίος στη βιβλιοκρισία του για τον τόμο *Μέρες του 1945-1951* συσχετίζει το είδος του ημερολογίου με την αλληλογραφία και προσπαθεί να προσδιορίσει τις διαφορές των δύο αυτών ειδών από τη «δημιουργική λογοτεχνία». Ειδικότερα για τον τόμο του ημερολογίου του Σεφέρη προτείνει – ελλείψει προγενέστερων αντίστοιχων ελληνικών κειμένων – τη σύγκρισή του με τα ημερολόγια του Gide και του Stendhal,¹⁸ αλλά και πιστώνει σε αυτό «κάποια παραίτηση από την αυτάρεσκη ομφαλοσκοπία, που φαίνεται να είναι η αδυναμία του συγγραφικού αυτού είδους» (ο.π.). Έτσι, η κριτική του Δημαρά αποσυνδέει το προσωπικό ημερολόγιο από την ιστορία και την πολιτική, μια τοποθέτηση που όσο δικαιολογημένη και αν φαίνεται σήμερα, δεν ήταν καθόλου αυτονόητη, όπως είδαμε και στις δύο προηγούμενες κριτικές, για το πρώτο αυτόνομο προσωπικό ημερολόγιο που εκδιδόταν.¹⁹ Τέλος, αξίζει να επισημανθεί πως η «ομφαλοσκοπία», που θεωρείται από τον Δημαρά ως αδυναμία του προσωπικού ημερολογίου, ανακαλεί την «εγωπάθεια» που είχαν προσάψει στον Θεοτοκά κάποιοι συνάδελφοί του, αλλά και την «υπερτροφία του “εγώ”», στην οποία είχε αναφερθεί ο Brunetière, ή τον «εγωτισμό» για τον οποίο είχε μιλήσει ο Bourget.

Αν όμως ο Δημαράς απάλλαξε το σφαιρικό ημερολόγιο από την κατηγορία της «ομφαλοσκοπίας», αρκετά χρόνια αργότερα ο Απόστολος Σαχίνης (1985, 168) αναρωτιέται με αφορμή εγγραφές του ίδιου τόμου του σφαιρικού ημερολογίου, οι οποίες καταγράφουν την απογοήτευση του ημερολογιογράφου από τους ανθρώπους που συναντούσε, μήπως αποτελεί η κρίση του Σεφέρη για τους Έλληνες «προϊόν εγωκεντρικής και υπεροπτικής φύσης ή πληγωμένου εγωισμού».

Το 1985, τη χρονιά που δημοσιεύεται με καθυστέρηση η κριτική του Σαχίνη για τον τόμο *Μέρες του 1945-1951*, κι ενώ έχουν δημοσιευτεί τέσσερις ακόμα τόμοι του σφαιρικού ημερολογίου με τον τίτλο *Μέρες*, οι οποίοι περιλαμβάνουν τις εγγραφές της εικοσαετίας 1925-1944, εκδίδεται ο τέταρτος τόμος του προσωπικού ημερολογίου του Ίωνος Δραγούμη, ο πρώτος που είδε το φως της δημοσιότητας.

¹⁷ Βλ.: «Και για να ιδούμε! “Έδωσε το καλύτερο που είχε, για να βοηθήση” – πότε; Καλά, στα χρόνια του πολέμου· αλλά “εφτά χρόνια” από τις 9-4-45 μας δίνουν την ημερομηνία: 9-4-38· από 9-4-38 δε, ως 28 τουλάχιστον του Οχτώβρη 1940, είχαμε τη στυγνή και απροσχημάτιστη και θρασύτατη μεταξική δικτατορία του “Τρίτου” εκείνου – τώρα διανύουμε τον “Τέταρτο”! – “Ελληνικού Πολιτισμού!... Ωστε δυόμιση χρόνια, το λιγώτερο, “έδινε το καλύτερο που είχε” ο τόσο “φιλελεύθερος” – “αείποτε φιλελεύθερος”! – “αντιστασιώτης” σας τάχα κατά της νέας δικτατορίας μας, “για να βοηθήση” την παλιά εκείνη, της “Τετάρτης Αυγούστου”! Ή δεν ξέρουμε τι διαβάζουμε; Ή δεν ξέρει εκείνος τι γράφει, και... “του ξέφυγε”;» (Αποστολίδης 1974, 98) και «Η “καινούρια” λοιπόν “υπηρεσία του”, με τή την κλήση του στην “Αντιβασιλεία” εκείνη, και όχι το ονειράκι του το απατηλό (“όνειρο μάταιο») της τάχα “αποστράτευσης” του, που τάχα τόσο την ήθελε, αλλά “τι φταίει ο ταλαιπώρος αυτός”, που “τον ανάγκασαν” να προαχθή, και να μείνη, και να μπη, να μπη ως τα μπούνια εν συνεχεία, στην “πολιτική”, που όμως... “δεν ήθελε”!» (ό.π., 99).

¹⁸ «Δεν συγκρίνεται με τίποτε άλλο παρόμοιο ελληνικό, και επιδέχεται σύγκριση, κατά κανένα τρόπο μειωτική, με τα μεγαλύτερα γνωστά μου ξένα πρότυπα, το Ημερολόγιο του Gide ή του Henri Beyle» (Δημαράς 1974).

¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως η νεοελληνική γραμματεία του αυτοβιογραφικού λόγου περιλάμβανε έως τότε έναν μικρό αριθμό από φαναριώτικες «εφημερίδες», οι οποίες είχαν γραφτεί από τα τέλη του 17ου έως τα τέλη του 18ου αιώνα, τα απομνημονεύματα των αγωνιστών της ελληνικής επανάστασης και λίγα ακόμα αυτοβιογραφικά κείμενα, τα οποία ήταν, κατά κύριο λόγο, προσανατολισμένα στα γεγονότα της εξωτερικής πραγματικότητας και όχι στον εσωτερικό κόσμο του εαυτού. Βλ. Αγγέλου 1991, 22-27 και Πολυκανδριώτη 1999.

Στη βιβλιοκρισία της η Lily Macrakis (1987) δίνει μια συνοπτική περιγραφή των πολιτικών γεγονότων της ελληνικής ιστορίας της περιόδου 1908-1912, αλλά και της συμμετοχής του Δραγούμη σε αυτά, για να διαπιστώσει πως μόνο υπαινικτικές νύξεις μπορούν να βρεθούν για όλα αυτά στον τόμο *Φύλλα ημερολογίου Δ'* που καλύπτει την περίοδο αυτή. Σύμφωνα με την Macrakis (ό.π., 117), ο Δραγούμης «μακρηγορεί για τα προσωπικά του αισθήματα και τον εσωτερικό του εαυτό» και οι αναγνώστες του ημερολογίου παρακολουθούν στο μεγαλύτερο μέρος του κειμένου τα σκαμπανεβάσματα στη σχέση του Δραγούμη με τη νεαρή τότε ηθοποιό Μαρίκα Κοτοπούλη. Η συνολική αποτίμηση του προσωπικού ημερολογίου είναι αρνητική, και η αιτία φαίνεται πως είναι ακριβώς η διάψευση των προσδοκιών για το περιεχόμενό του.²⁰ Μια παρόμοια διάψευση διαφαίνεται και στην εισαγωγή του τόμου, την οποία υπογράφουν οι επιμελητές Θάνος Βερέμης και Γιάννης Κολιόπουλος (1988, στ').²¹

Έτσι, πρωταγωνιστικό ρόλο εδώ παίζει η ψυχосύνθεση του Ίωνος, ενώ η ιστορική διάσταση της προσωπικότητάς του διαγράφεται ασθενικά μέσα από τις λίγες αναφορές και σχολιασμούς πολιτικών γεγονότων ή πολιτισμικών φαινομένων της εποχής του ημερολογίου.

Όπως επισημαίνει η Ελίζα-Άννα Δελβερούδη (1987) σε βιβλιοκρισία της για τον τέταρτο αλλά και τον πέμπτο τόμο του προσωπικού ημερολογίου του Δραγούμη, ο οποίος κυκλοφόρησε την αμέσως επόμενη χρονιά: «Τα *Φύλλα ημερολογίου*, προς το παρόν τουλάχιστον, απογοητεύουν όσους θα περίμεναν, λογικά, να βρουν άφθονα στοιχεία για τον διπλωμάτη και τον πολιτικό, στις διαδοχικές και κρίσιμες για τα ελληνικά πράγματα φάσεις της σταδιοδρομίας του». Η Δελβερούδη καταλήγει μετά από μια περιγραφή του περιεχομένου, αλλά και του τόνου του ημερολογιακού κειμένου, πως η καίρια συμβολή των δύο τόμων από τα *Φύλλα ημερολογίου* είναι η παρουσίαση του «υποκειμενικού βλέμματος», ενώ αναφέρεται ακόμα στον «ιδιωτικό κόσμο» και τον «εσωτερικό βίο».²² Έτσι, το ίδιο στοιχείο που, κατά την Macrakis, συνιστούσε την ανεπιθύμητη ιδιοτυπία του κειμένου (έμφαση στα προσωπικά αισθήματα και τον εσώτερο εαυτό),²³ αναγνωρίζεται, με τον όρο «υποκειμενικό βλέμμα», από την Δελβερούδη ως συμβολή του συγκεκριμένου ημερολογίου.

²⁰ Βλ. «The only redeeming quality of this volume is the excellent use of the demotic language; the obvious commitment of Dragoumis to it is noteworthy. [...] Otherwise, the central theme of the volume consists of the infatuation of the author with the celebrated actress Marika Kotopouli, at that time a 21 year old, rather unattractive but 'very experienced' and ambitious starlet. We are, thus, treated to the ups and downs of this socially incompatible young couple.» (ό.π., 118).

²¹ Βλ. ακόμα, π.χ. «Ωστόσο, δεν εξηγείται η παντελής απουσία των γεγονότων και των εξελίξεων που προκάλεσε το στρατιωτικό κίνημα του 1909: οι εκλογές και οι εντυπωσιακές μετατοπίσεις ψηφοφόρων, η Γ' Αναθεωρητική Βουλή και το Σύνταγμα του 1911.» (Βερέμης και Κολιόπουλος 1988, ζ').

²² «Η καίρια συμβολή των *Φύλλων Ημερολογίου* είναι ότι προσφέρουν το υποκειμενικό βλέμμα, το οποίο δεν εκφράζεται πουθενά αλλού, σε κείμενα των ίδιων [ενν.: του Δραγούμη και της Κοτοπούλη], όσα προορίζονται για τη δημοσιότητα. Η έκθεση του ιδιωτικού κόσμου, του εσωτερικού βίου συχνά δεν είναι κολακευτική για τον Δραγούμη και παραμένει ως πρόκληση για μια σύγκριση με την ήδη διαμορφωμένη εικόνα του Έλληνα θεωρητικού και πολιτικού άνδρα που επηρέασε τους πολιτικούς και φιλολογικούς κύκλους.» (Δελβερούδη 1987).

²³ Βλ. «Rather, he dwells on his personal feelings, his own inner self [...]» (Macrakis 1987, 117). Πρβλ. και το παρενθετικό σχόλιο του Γ. Π. Σαββίδη (1988) σε βιβλιοκρισία του για τα *Τετράδια ημερολογίου* του Γιώργου Θεοτοκά: «Συνολικά ένα σεμνό, νοικοκυρεμένο μνημείο διαυγούς λόγου, που δεν έχει τίποτε να ζηλέψει από τα εγωπαθή *Φύλλα Ημερολογίου* (1895-1920) του υπερτιμημένου Ίωνος Δραγούμη (εκδ. 1985 κ.ε.)». Ακόμη, μια σειρά από χαρακτηρισμούς που αποδίδονται στον Δραγούμη, με αφορμή το προσωπικό του ημερολόγιο, θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ότι περιγράφουν επί της ουσίας το ημερολογιακό κείμενο: π.χ. η Lily Macrakis (1987, 117) χαρακτηρίζει τον Δραγούμη «ελιτιστή», οι Βερέμης και Κολιόπουλος (1988, ε') «εγωκεντρικό», ενώ και η Δελβερούδη (1987) κάνει λόγο για την «υπεροπτική αποτίμηση του εαυτού του».

Με τις εκφράσεις αυτές, όπως άλλωστε και με την «ομφαλοσκοπία» από την οποία απάλλαξε ο Δημαράς το *Μέρες του 1945-1951*, τον «εγωκεντρισμό», που έμμεσα απέδωσε ο Σαχίνης στον ίδιο ημερολογιακό τόμο, αλλά και αντίστοιχες εκφράσεις από τη γαλλική κριτική, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω («εγωπάθεια», «υπερτροφία του “εγώ”», «εγωτισμός»), περιγράφεται ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό του προσωπικού ημερολογίου. Πρόκειται για αυτό που ονομάζεται στο γαλλικό θεωρητικό λόγο *intimité* (ή «οικειότητα» στα ελληνικά) και αφορά στην έμφαση που δίνεται στον εαυτό του ημερολογιογράφου και η οποία καθορίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τόσο το περιεχόμενο όσο και το ύφος κάθε προσωπικού ημερολογίου.²⁴

Η εξέταση της κριτικής δεξίωσης του προσωπικού ημερολογίου στην Ελλάδα θα μπορούσε να συνεχιστεί με τη μελέτη των κριτικών που γράφτηκαν για τους υπόλοιπους τόμους του ημερολογίου του Σεφέρη και του Δραγούμη και να επεκταθεί στις βιβλιοκρισίες για άλλα ημερολογιακά κείμενα. Ακόμα, θα μπορούσε να σταθεί στους προλόγους, τα εισαγωγικά σημειώματα και τα επίμετρα που πλαισιώνουν τις εκδόσεις αυτές ή στα κριτικά και θεωρητικά κείμενα, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, που δημοσιεύονται σε λογοτεχνικά περιοδικά, κυρίως με αφορμή κάποια αφιερώματα, όπως π.χ. τα αφιερώματα των περιοδικών *Διαβάζω* (1986), *Η λέξη* (1986) και *Εντευκτήριο* (1994), στην αυτοβιογραφία, το ημερολόγιο και τον αυτοβιογραφικό λόγο αντίστοιχα. Αντί για τους αναλυτικότερους αυτούς δρόμους, η εξέταση της ενασχόλησης της κριτικής με τον ημερολογιακό λόγο θα ξαναπιάσει το νήμα στο σημείο που ο κριτικός λόγος μιμήθηκε τον ημερολογιακό. Έτσι, στη συνέχεια θα εξεταστούν δύο κριτικά κείμενα που προσεταιρίστηκαν τη μορφή του προσωπικού ημερολογίου. Η μίμηση του ημερολογιακού λόγου δεν μπορεί βέβαια να θεωρηθεί από μόνη της ως απόδειξη μιας προνομιακής κατανόησης του είδους αυτού της γραφής. Ωστόσο, η αναπαραγωγή και η αξιοποίηση των συμβάσεων του προσωπικού ημερολογίου θα μπορούσε, στο βαθμό που είναι επιτυχής, να αποτελεί τεκμήριο της εξοικείωσης της κριτικής με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είδους αυτού.

Στον τόμο *Σεφερικά μιας εικοσαετίας* του Ξενοφώντα Κοκόλη, ο οποίος εκδόθηκε το 1993, περιλαμβάνεται το κείμενο «Σεφέρη αλληλογραφία και “Μέρες Ζ”». Ημερολόγιο αναγνώστη» με την ένδειξη «1990/1991». Πρόκειται για μια κριτική τριών τόμων της αλληλογραφίας του Σεφέρη και του έβδομου τόμου του προσωπικού του ημερολογίου, κριτική η οποία παρουσιάζεται με τη μορφή του ημερολογίου. Η επιλογή αυτή επιτρέπει στον Κοκόλη να διατυπώσει με μεγαλύτερη ελευθερία παραλληλισμούς και συσχετίσεις, εικασίες και προτάσεις προς διερεύνηση, που δύσκολα θα έβρισκαν τη θέση τους σε μια συμβατική βιβλιοκρισία. Ακόμα, η ημερολογιακή μορφή, η οποία ακολουθεί πιστά τον χρόνο της ανάγνωσης, επιτρέπει να τεθούν με πολύ πρακτικούς όρους ζητήματα όπως η θέση των σημειώσεων και των κριτικών υπομνημάτων, αλλά και να συζητηθούν οι εντυπώσεις ή οι παρανοήσεις που μπορεί να γεννηθούν κατά την ανάγνωση, για να επιβεβαιωθούν ή να απορριφθούν στη συνέχεια.

Παρόλο που η βασική διαίρεση του κειμένου είναι σε τέσσερα μέρη, ένα για κάθε τόμο που κρίνεται, υπάρχουν πάρα πολλοί χρονικοί δείκτες που σηματοδοτούν κυρίως την επανεκκίνηση της ανάγνωσης των κρινόμενων κειμένων, αλλά και την επανεκκίνηση της

²⁴ Για την οικειότητα (*intimité*) του ημερολογιακού λόγου βλ. ενδεικτικά Girard 1986, 3-5 και Didier 2002, 54-60. Για την οικειότητα στα προσωπικά ημερολόγια του Δραγούμη, του Σεφέρη και του Θεοτοκά βλ. Falagkas 2008.

γραφής του κριτικού κειμένου· π.χ. «Ξαναδιαβάζω τα δύο κείμενα, ενώ έξω αρχίζει να φωτίζει.» και «Η μέρα έχει προχωρήσει. Πάει κι αυτός ο τόμος αλληλογραφίας.» (Κοκόλης 1993, 318). Έτσι παρόλο που το κείμενο δεν είναι χωρισμένο σε εγγραφές, η ανάγνωση και τα σχόλια ή οι σκέψεις που η ανάγνωση γεννά προσδιορίζονται με ακρίβεια πάνω στον άξονα του χρόνου.²⁵ Συνδεδεμένα με χρονικούς δείκτες είναι και τα περισσότερα από τα σχόλια που δεν σχετίζονται με τα κρινόμενα βιβλία, π.χ.²⁶

Δεκεμβρίου 26, δεύτερη μέρα Χριστουγέννων σήμερα. Παλαιότερα τέτοιες ώρες, μεγάλες προετοιμασίες στο σπίτι: την τρίτη μέρα γιόρταζε ο πατέρας –πού το θυμήθηκα; (ό.π., 320)

Στο απόσπασμα αυτό, ειδικά με την ερώτηση στον εαυτό («πού το θυμήθηκα;»), η οποία μοιάζει να καταγράφει έναν διάλογο του ημερολογιογράφου με το ημερολόγιό του, το κριτικό κείμενο φαίνεται να μην έχει απλώς υιοθετήσει τις τυπικές συμβάσεις του ημερολογιακού λόγου, αλλά να έχει μεταμορφωθεί σε ένα προσωπικό ημερολόγιο. Τα σημεία του κειμένου στα οποία είναι έκδηλη η έμφαση στον εαυτό του ημερολογιογράφου-κριτικού είναι, ωστόσο, αρκετά περιορισμένα.²⁷ Αντίθετα, η σύνδεση, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω, των τμημάτων του κριτικού κειμένου με τον χρόνο της ανάγνωσης και της γραφής είναι το στοιχείο εκείνο του ημερολογιακού λόγου που αξιολογείται στο σύνολο σχεδόν της κριτικής του Κοκόλη.

Στο αφιέρωμα του περιοδικού *Εντευκτήριο* στον αυτοβιογραφικό λόγο το 1994 ο Παναγιώτης Μουλλάς δημοσιεύει το κείμενο με τίτλο «Από το “ημερολόγιο της αυτοβιογραφίας”. Θέμα και παραλλαγές».²⁸ Στις ενότητες του κειμένου διατυπώνονται σκέψεις και απορίες για την αυτοβιογραφία, ενώ σχολιάζονται τόσο απόψεις για τον αυτοβιογραφικό λόγο, όπως π.χ. του Philippe Lejeune, όσο και αποσπάσματα από αυτοβιογραφικά κείμενα, όπως π.χ. του Καμπούρογλου ή του Μακρυγιάννη. Το κείμενο είναι χωρισμένο σε δεκαοκτώ αυτόνομες σύντομες ενότητες με συνεχή αρίθμηση, κάθε μια από τις οποίες όμως ξεκινά με μια ημερομηνία. Επομένως, η δομή του κειμένου προσεγγίζει τη διάρθρωση ενός ημερολογίου σε εγγραφές διαφορετικών ημερών. Δεν υπάρχουν ωστόσο αναφορές που να συνδέουν με άμεσο τρόπο το κείμενο με το χρόνο στον οποίο γράφεται, όπως συνέβαινε στο κείμενο του Κοκόλη. Η ημερολογιακή μορφή του κειμένου επιτρέπει στον Μουλλά να προσεγγίσει με μεγάλη ελευθερία πολλές και πολύ διαφορετικές όψεις των

²⁵ Βλ. ακόμα «Παραμονή Χριστουγέννων του 1990 σήμερα, Κυριακή, και με περιμένουν τέσσερα βιβλία: [...]», (Κοκόλης 1993, 309), «Δε φώτισε έξω ακόμη, κι εγώ διαβάζω την “εισαγωγή”: με προσπάθεια: [...]» (ό.π.), «Ωρα μία το μεσημέρι, την ίδια πάντα Κυριακή 23 Δεκεμβρίου, προπαραμονή, με την αγορά εν λειτουργία (τρόπος του λέγειν).» (ό.π., 312), «Απόγεμα της ίδιας μέρας, έξι παρά. Έξω σκοτεινίασε για τα καλά. Ανοίγω τον επόμενο τόμο: » (ό.π.), «Χριστούγεννα σήμερα. Ξύπνησα στις έξι, τώρα είναι εφτά και κάτι. Έχω σταματήσει σ’ ένα σχετικά εκτεταμένο γράμμα του Σ., [...]» (ό.π., 317), «Ανήμερα Χριστούγεννα, συνέχεια.» (ό.π., 318), «Απόγεμα· ένα σύντομο σούρουπο» (ό.π., 319), «Τρίτη μέρα Χριστουγέννων σήμερα. Εργάσιμη αυτή για όλους –επιτέλους!» (ό.π., 321), «Προπαραμονή πρωτοχρονιάς σήμερα, Κυριακή. Θα τελειώσουν πριν από το μεσημέρι τα σεφερικά διαβάσματα αυτών των ημερών. Είχαν αρχίσει προπαραμονή Χριστουγέννων.» (ό.π., 325).

²⁶ Βλ. «Έξω από τη τζαμόπορτα, απέναντι, άσπρα τα κάγκελα των μπαλκονιών. Σχεδόν χαρούμενες ευθείες, πίσω απ’ τα ξερά κλαδιά των δέντρων: βαθύ μπεζ (από χρώματα δεν καλοξέρω) στα φύλλα, όσα απόμειναν· και γκριζα, ποικίλα γκριζα στα κλαδιά. Τα άσπρα κάγκελα ήταν τα πρώτα που “έδειξαν”, καθώς έφευγε η νύχτα.» (ό.π., 318) και «Σήμερα είναι Σάββατο, δυο μέρες πριν εκπνεύσει το 1990. [...] Δεν ήταν άσκηση, όμως, μέσα στον ελάχιστο χώρο της ταβέρνας: τόσο άνθρωποι, σχετικώς ευτυχημένοι ή σχετικώς μεθυσμένοι, στριμωχτοί σε τόσο λίγα τετραγωνικά· τόσο μικρές οι αποστάσεις ανάμεσα στα χαλαρωμένα σώματα, τα θολωμένα κεφάλια, τα δραστήρια στόματα.» (ό.π., 323).

²⁷ Βλ. για παράδειγμα «Υπογραμμίζω (πάλι; – Ναι· τι άλλο να κάνω;) την τελευταία φράση» (ό.π., 311).

²⁸ Είχε προηγηθεί η δημοσίευση από τον Μουλλά (1992) ενός κειμένου για την κριτική, το οποίο είχε τη μορφή του «ημερολογίου ενός αναγνώστη». Για το διαρκές ενδιαφέρον του Μουλλά για τα ζητήματα που αφορούν τον αυτοβιογραφικό λόγο βλ. Πεχλιβάνος 2012.

ζητημάτων που αφορούν τον αυτοβιογραφικό λόγο, όπως π.χ. τη σχέση αυτοβιογραφίας και θεάτρου, τη διαφορά της αυτοβιογραφίας από την αυτοπροσωπογραφία στη ζωγραφική, τη σύγκλιση υποκειμένου και αντικειμένου της γραφής στον αυτοβιογραφικό λόγο, το ρόλο της μνήμης, τη σημασία του χρόνου κ.ά. Χάρη στην κατάτμηση του κειμένου σε μικρές ενότητες με διαφορετική μάλιστα ημερομηνία, δεν υπάρχει ανάγκη τα ζητήματα που τίγονται ούτε να συνδεθούν μεταξύ τους ούτε να ενταχθούν σε μια ευρύτερη αφηγηματική δομή ή σε μια συνεκτική συλλογιστική αλληλουχία.

Αλλά και η προσέγγιση των ζητημάτων γίνεται με μεγαλύτερη ελευθερία σε σχέση με το τι θα επέβαλλε λ.χ. ένα θεωρητικό κείμενο για τον αυτοβιογραφικό λόγο. Έτσι υπάρχει σε πολλά σημεία του κειμένου μεγάλη αμεσότητα, π.χ. «Να, λοιπόν, η τριπλή συμμαχία του εγώ (του “μισητού εγώ”, όπως θα έλεγε ο Pascal).» (Μουλλάς 1994, 95), έντονος προσωπικός τόνος, π.χ. «Μου είναι αδύνατο να μη συνδέσω το ημερολόγιο με την εφηβεία (καλημέρα, νεότητα) και την αυτοβιογραφία με την ώριμη ζωή (αντίο, νεότητα).» (ο.π., 97) αλλά και ερωτήσεις ή απορίες, π.χ. «Αλλά ποιός εγγυάται, τελικά, την ύπαρξη ενός ενιαίου και αδιάσπαστου εγώ; Ασφαλώς ο ίδιος ο αυτοβιογραφικός λόγος. Ίσως γι’ αυτό ακριβώς υπάρχει: για να μετατρέπει τη ρήξη σε συνέχεια.» (ό.π., 98).²⁹ Υπάρχουν όμως και κάποιες ερωτήσεις, όπως είδαμε και στο παράδειγμα από το κείμενο του Κοκόλη, τις οποίες απευθύνει ο κριτικός-ημερολογιογράφος στον εαυτό του, στην πρώτη μάλιστα παράγραφο του κειμένου:

Επιθυμία μου: να γράψω για την αυτοβιογραφία. Γιατί άραγε; Δεν πρόκειται να εξιστορήσω τη ζωή μου. Θέλω απλώς ν’ ανιχνεύσω τη φύση (και τη θέση) του αυτοβιογραφικού λόγου, τις δυνατότητες, τα όριά του. Κι ακόμα: να μάθω, να δω, να πω, να σκεφθώ, να καταλάβω. Τι να καταλάβω; Ίσως αυτό ακριβώς (αλλά όχι μόνο): γιατί επιθυμώ να γράψω για την αυτοβιογραφία. (ό.π., 95)

Στο σημείο αυτό ο λόγος είναι εξομολογητικός και διερευνώνται τα αίτια της γραφής του κειμένου. Τα ερωτήματα δεν αφορούν τη μορφή του κειμένου, το γεγονός δηλαδή ότι πρόκειται για ένα ημερολόγιο, αλλά το αντικείμενό του, δηλαδή τον αυτοβιογραφικό λόγο. Έτσι, το κείμενο δεν αποτελεί μόνο τεκμήριο του ενδιαφέροντος του μελετητή για την αυτοβιογραφία αλλά παρουσιάζεται, επιπλέον, και ως μέσο της αναζήτησης των αιτιών του ενδιαφέροντος αυτού.³⁰ Με τον τρόπο αυτό, το κριτικό κείμενο προσεγγίζει στο παραπάνω απόσπασμα το προσωπικό ημερολόγιο ως προς το στοιχείο της παρατήρησης του εαυτού, στοιχείο που συνδέεται με την «οικειότητα» του ημερολογιακού λόγου. Η σημαντικότερη όμως οφειλή του κριτικού αυτού κειμένου στον ημερολογιακό λόγο παραμένει η ποικιλία του περιεχομένου, και ως ένα βαθμό του ύφους, η οποία οφείλεται στην κατάτμηση του κειμένου από τη διαρκή επανεκκίνηση της γραφής.

Η κριτική αντιμετώπισε τα πρώτα ημερολογιακά κείμενα με κάποια αμηχανία και προτίμησε να παραγνωρίσει τη μορφή τους, να τα κρίνει δηλαδή σαν να μην ήταν ημερολόγια.

²⁹ Βλ. ακόμα «Τι έκανε απ’ όλα αυτά ο Καμπούρογλου; Σχεδόν τίποτε.» (Μουλλάς 1994, 97), αλλά και «Γράφει την αυτοβιογραφία του. Θα πει, λέει, όλη την αλήθεια. Τι προσπαθεί άραγε (συνειδητά ή ασύνειδα) να κρύψει;» (ό.π.).

³⁰ Βλ. ακόμα «Τί με γοητεύει στην αυτοβιογραφία; Ίσως, τελικά, αυτή η συνύπαρξη των αντιθέσεων. [...]» (ό.π., 96). Πρβλ. και την παρόμοια απορία που εκφράζεται στο κείμενο του Κοκόλη (1993, 313) «Πριν καλοπροχωρήσω, άλλο σαράκι: γιατί να το κρατήσω αυτό το “ημερολόγιο αναγνώστη”; θέλω να πω, γιατί γι’ αυτά τα κείμενα; γιατί να μη μ’ απασχολήσει κάποιος νεότερος, πιο “κοντινός” -μου (με όλες τις σημασίες της λέξης);». Αντίθετα με αυτό που συμβαίνει στο κείμενο του Μουλλά, το ερώτημα δεν παρουσιάζεται ως κεντρικό ζητούμενο ή ως αιτία της συγγραφής του κειμένου του Κοκόλη.

Ειδικότερα οι δύο πρώτοι τόμοι που εκδόθηκαν από τα προσωπικά ημερολόγια του Σεφέρη και του Δραγούμη σχολιάστηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό για τις παραλείψεις και τις αποσιωπήσεις τους στο πεδίο της πολιτικής, σαν να ήταν, δηλαδή, κείμενα πολιτικά. Η έμφαση στον εαυτό, η κυριαρχία του υποκειμενικού βλέμματος, το χαρακτηριστικό της «οικειότητας» με άλλα λόγια, θεωρήθηκε από τους περισσότερους κριτικούς ως ιδιαιτερότητα ή αδυναμία, κάτι που θυμίζει σε κάποιο βαθμό τη δεξίωση των γαλλικών προσωπικών ημερολογίων που εκδόθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα.

Τα δύο κριτικά κείμενα που μιμούνται τον ημερολογιακό λόγο, παρά το γεγονός ότι μένουν προσηλωμένα στο αντικείμενό τους (στα τέσσερα κρινόμενα βιβλία στη μία περίπτωση, και στα θεωρητικά ζητήματα που θέτει ο αυτοβιογραφικός λόγος στην άλλη) έχουν υιοθετήσει σε μεγάλο βαθμό τις συμβάσεις του ημερολογιακού λόγου· ιδιαίτερα το «Ημερολόγιο αναγνώστη» του Κοκόλη ως προς τη βιωματική του σχέση με τον χρόνο και το «Ημερολόγιο της αυτοβιογραφίας» του Μουλλά ως προς την αποσπασματικότητα του περιεχομένου του.

Έτσι τα δύο αυτά κείμενα σηματοδοτούν τη μετάβαση του ελληνικού κριτικού λόγου, στο βαθμό που αυτός μπορεί να νοηθεί ως ενιαίος ή συνεχής, από την καταδίκη του προσωπικού ημερολογίου στη μίμηση του. Η απόσταση φαίνεται πιο αξιοσημείωτη αν αναλογιστεί κανείς πως ο ελληνικός κριτικός λόγος προσέγγισε τα πρώτα ημερολογιακά κείμενα μέσα από τις ειδολογικές συμβάσεις άλλων ειδών και έφτασε, στις περιπτώσεις που εξετάστηκαν, να αφομοιώσει ο ίδιος και να αξιοποιήσει τα χαρακτηριστικά του είδους του προσωπικού ημερολογίου.

Βιβλιογραφία

- Bourget, Paul: «La maladie du journal intime» [¹1921]. *Nouvelle pages de critique et de doctrine*. Tome second. Παρίσι: Plon 1922: 15-26.
- Braud, Michel: *La Forme des jours. Pour une poétique du journal personnel*. Παρίσι: Seuil - Poétique 2006.
- Brunetière, F.: «Henri-Frédéric Amiel». *Revue des Deux Mondes* 73 (1 Ιαν. 1886): 214-224.
- Caillois, Roger: «Journaux d'écrivains». *Chroniques de Babel. Un grand esprit au jour le jour*. Παρίσι: Denoël/ Gonthier 1981: 96-99.
- De Roux, Paul (επιμ.): *Le nouveau dictionnaire des œuvres de tous les temps et de tous les pays*. Παρίσι: Robert Lafond 1999.
- Didier, Béatrice: *Le Journal intime*. Παρίσι: P.U.F. 2002 [¹1976].
- Falagkas, Nikolaos: The writing of intimacy: a reading of the private diaries of Ion Dragoumis, George Seferis and George Theotokas from the perspective of genre theory. Λονδίνο: King's College London 2008 [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή].
- Girard, Alain: *Le journal intime*. Παρίσι: Presses Universitaire de France 1986 [¹1963].
- Henri-Frédéric, Amiel: *Du journal intime*. επιμ: Roland Jaccard. Βρυξέλες: Complexe - Le Regard Littéraire 1987.
- Lejeune, Philippe και Catherine Bogaert: *Le Journal intime. Histoire et anthologie*. Παρίσι: Textuel 2006.
- Lejeune, Philippe: "The diary on trial". *On Diary*, επιμ: Jeremy D. Popkin και Julie Rak, μτφρ: Katherine Durnin, Χονολουλού: University of Hawaii Press 2009: 147-167.
- Lejeune, Philippe: *Signes de vie. Le pacte autobiographique 2*. Παρίσι: Seuil 2005.
- Macrakis, A. Lily: "Review – Ion Dragoumis, Φύλλα ημερολογίου, Δ' (1908-1912)". *Journal of Modern Greek Studies* 5.1 (Μάιος 1987): 117-119.
- Renan, Ernest: «Henri-Frédéric Amiel: *Fragments d'un journal intime* [...] (Premier article.)», *Journal des débats politiques et littéraires*. 30 Σεπτ. 1884.

- Simonet-Tenant, Françoise: *Le journal intime. Genre littéraire et écriture ordinaire*.
Εισαγωγή: Philippe Lejeune, Παρίσι, Téraèdre, 2004.
- Viollet, Catherine: «Journaux de genèse». *Genesis* 32 (2011) 43-62.
- Αγγέλου, Άλκης: «Ο καλός Φαναριώτης και το αρσενικόν γραΐδιον». Στο: Παναγιώτης Κωδικιάς. *Εφημερίδες*. Επιμ. Άλκης Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής. Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη 1999: 15-61.
- Αποστολίδης, Ρένος: «Τετραμηνιαία. Διαβάζοντας Σεφέρη: “Μέρες του 1945-1951”». *Τετράμηνα*, 1 (1974): 95-99.
- Βαρίκας, Βάσος: «Τα μοναστήρια της Καπαδοκίας». *Τα Νέα*. 12 Αυγ. 1953.
- Βερέμης, Θάνος και Γιάννης Κολιόπουλος: «Εισαγωγικό σημείωμα στον τόμο». Στο: Δραγούμης, Ίων: *Φύλλα ημερολογίου Δ' (1908-1912)*. Επιμ. Θ. Βερέμης και Γ. Κολιόπουλος. Αθήνα: Ερμής 1988 (¹1985).
- Δασκαλόπουλος, Δημήτρης: *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979). Βιβλιογραφική δοκιμή*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο 1979.
- Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα: «Διαθέσεις ψυχής». *Το Βήμα*. 8 Μαρτ. 1987: 45.
- Δημαράς, Κ. Θ.: «Καπαδοκικά». *Το Βήμα*. 12 Ιουν. 1953.
- Δημαράς, Κ. Θ.: «Μέρες του 1945-1951». *Το Βήμα*. 11 Ιαν. 1974.
- Διαβάζω*: 155 (15 Νοεμ. 1986): 14-41 (αφιέρωμα στην αυτοβιογραφία).
- Εντευκτήριο*: 28-29 (φθιν. - χειμ. 1994): 47-220 (αφιέρωμα στον αυτοβιογραφικό λόγο).
- Η λέξη*: 59-60 (Νοεμ.-Δεκ. 1986): 1027-1199 (αφιέρωμα στο ημερολόγιο).
- Θεοτοκάς, Γιώργος: *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953*. Επιμ. Δημήτρης Τζιόβας. Πρόλογος: Μαρκ Μαζάουερ. Αθήνα: Εστία 2005 (¹1987).
- Κοκόλης, Ξενοφών Α.: «Σεφέρη αλληλογραφία και “Μέρες, ζ’”. Ημερολόγιο αναγνώστη». *Σεφερικά μιας εικοσαετίας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 1993: 307-326.
- Κωστελένος, Δ. Π.: «Το βιβλίο που αγοράσαμε. Μέρες του 1945-1951: Γιώργος Σεφέρης». *Νέα σύνορα* 25-26 (Σεπτ. - Δεκ. 1973): 304-306.
- Μοσχονάς, Εμμ. Ι.: *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά [1922-1937]*. επιμ. Χ.Λ. Καραόγλου. Θεσσαλονίκη: University Studio Press ²2004.
- Μουλλάς, Παν.: «Για την κριτική. (Από το ημερολόγιο ενός αναγνώστη)» (¹1985). *Παλίμψηστα και μη. Κριτικά δοκίμια*. Αθήνα: Στιγμή 1992: 145-155 [το ίδιο και στο: Παν. Μουλλάς. *Η δέκατη μούσα*. Αθήνα: Στιγμή 2001: 223-229].
- Μουλλάς, Παν.: «Από το ημερολόγιο της αυτοβιογραφίας». *Εντευκτήριο*, 28-29 (φθιν. - χειμ. 1994): 95-99.
- Ξενοπούλος, Γρηγόριος: «Ορέστη Διγενή: “Ελεύθερο πνεύμα”. Δοκίμιο». *Επιλογή κριτικών κειμένων*. Επιμ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη. Αθήνα: Αδελφοί Βλάσση 2002: 240-245.
- Ξενοπούλος, Γρηγόριος: «Το ημερολόγιο ενός μυθιστοριογράφου» (¹1939). Στο: Γιώργος Θεοτοκάς. *Ημερολόγιο της «Αργώς» & του «Δαιμονίου»*. Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης. Αθήνα: Λέσχη. Ποικίλη Στοά 1989: 115-122.
- Ο Ακροατής [= Γιώργος Κάρτερ]: «Αντίλαλοι από τον κόσμο», *Το Βήμα*. 7 Ιουλ. 1954.
- Πεχλιβάνος, Μίλτος: «Από τις “Ενωμένες Πολιτείες της Γραφής”. Ο Παν. Μουλλάς και η αυτοβιογραφία». *The Athens Review of Books. Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου* 26 (Φεβρ. 2012): 51-54.
- Πολυκανδριώτη, Ράνια: «Ο προσωπικός λόγος στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό». Στο Β. Π. Καραγιάννης (επιμ.), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μια νέας ερευνητικής συγκομιδής)*. Πρακτικά πανελληνίου συνεδρίου. Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης 1999: 379-402.
- Σαββίδης, Γ. Π.: [Σημείωση για τον τίτλο *Το ημερολόγιο εργασίας του “Λεωνή”*]. Στο: Γιώργος Θεοτοκάς, *Σημαίες στον ήλιο. Ο “Λεώνης” του 1940 με το ημερολόγιο εργασίας του “Λεώνη” και τα διηγήματα της “παιδικής ηλικίας”*. Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης και Μιχάλης Πιερής. Αθήνα: Ερμής 1985.

- Σαββίδης, Γ. Π.: «Το λειψό ημερολόγιο ενός ακέραιου άντρα». *Το Βήμα* (17 Ιαν. 1988): 53 [το ίδιο και στο: Γ. Π. Σαββίδης. *Καστανόχωμα 1979-1989. Πενήντα πέντε μικρά δοκίμια, εγκώμια, εισηγήσεις, βιβλιοκρισίες, μαχητικές επιστολές κ.ά.*. Αθήνα: Καστανιώτης 1989: 159-162].
- Σαχίνης, Απόστολος: «Τετράδια κριτικής – 11 Οκτωβρίου 1973: Γιώργου Σεφέρη, Μέρη του 1945-1951, 1973, σ. 243». *Νέα Εστία* 1382 (1 Φεβρ. 1985): 155-156 [το ίδιο και στο: Απόστολος Σαχίνης. *Τετράδια κριτικής. Τέταρτη σειρά*. Αθήνα: Εστία 1985: 165-168].
- Σεφέρης, Γιώργος: «Τρεις μέρες στα πετροκομμένα μοναστήρια της Καππαδοκίας». *Δοκίμες*. Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης. Αθήνα: Ίκαρος⁶1992. τ. Β': 57-93.
- Σεφέρης, Γιώργος: *Μέρη Ε'. 1 Γενάρη 1945 – 19 Απρίλη 1951*. Επιμ. Ε. Χ. Κάσδαγλης. Αθήνα: Ίκαρος 1996 (¹1973 με τον τίτλο: *Μέρη του 1945-1951*).
- Σεφέρης, Γιώργος: *Τρεις μέρες στα μοναστήρια της Καππαδοκίας* (¹1953). Πρόλογος: Ζήσιμος Λορεντζάτος. Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών³2005.